

УДК 811.112.2'37

DOI <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2019-5-13>

ПРИЧИНИ, ВИДИ ТА ЗАСОБИ СЕМАНТИЧНИХ ЗМІН У СЛОВІ

Літвінова Наталія Вікторівна

*викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання
Криворізького державного педагогічного університету
пр. Гагарина, 54, Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна*

Стаття присвячена аналізу причин, видів і засобів семантичних змін. Мовні зміни виникають самі по собі в процесі використання мови носіями тієї чи іншої мови, в ситуації комунікативного спілкування. Питання про причини семантичних змін знаходились і знаходяться у центрі уваги багатьох дослідників від давніх часів до сьогодні. Семантичні зміни, а саме зміна семантики слова, представляють особливий випадок розвитку мови.

При «причини» слід також розрізняти «види» і «засоби» семантичних змін. Але класифікація видів (типів) семантичних змін ускладнюється тим, що вона здійснюється за різними принципами.

У сучасній семантиці класифікація засобів зміни значення представлена логічним і аксіологічним принципами. До логічного принципу належать розширення і звуження значення.

Аксіологічний принцип класифікації дозволяє поділити усі види семантичних змін на покращення значення, погіршення значення, а також перенос значення (метафора і метонімія), табу і евфемізми, іронія тощо.

Конкретні види семантичних трансформації демонструються за допомогою прикладів з німецької мови на матеріалі лексико-семантичних груп «людина/чоловік» (Mensch/Mann) і «людина/жінка» (Frau/Weib/Mädchen).

Незважаючи на те, що вивченню цього питання присвячена велика кількість літератури, багато саме семасіологічних питань залишаються ще й досі не вивченими.

Ключові слова: семантичні зміни, причина, семантика, вид, засіб, звуження значення, розширення значення, погіршення значення, метафора, метонімія.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Питання про причини змін у мові взагалі і про причини семантичних змін зокрема цікавить не одне покоління лінгвістів і знаходиться у центрі уваги багатьох дослідників. Передусім слід мати на увазі, що кінцева і універсальна причина будь-якої зміни у мові обумовлена природою і призначенням самої мови, або, інакше кажучи, оптимальним виконанням мовою її основних функцій – комунікативної, номінативної та експресивної – і є, в результаті, першоджерелом усіх мовних змін. Мовні зміни виникають самі по собі в процесі використання мови носіями тієї чи іншої мови, в ситуації комунікативного спілкування. Причини, обумовлені потребою тих, хто говорить, висловлювати свої думки і позначати оточуючі їх предмети, можна назвати когнітивними або комунікативними, а причини, обумовлені потребою висловлювати свої почуття (те, що у працях кінця XIX – початку XX століття називалося психічними, психологічними, фізіологічними і іншими схожими причинами), можна назвати емотивними.

В лінгвістиці останніх десятиліть велика увага приділяється комплексу проблем, якими займається синхронія. Проте часто поза увагою залишаються ті процеси, які мали місце в процесі розвитку тієї чи іншої мови і які допомагають

дати відповідь на питання «чому»? Актуальність роботи, на нашу думку, полягає саме в тому, щоб на конкретних прикладах показати, який наслідок у мові мають ті процеси, які відбувалися у ній протягом її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спочатку вивченням природи «видозміни значення слова» займалися у своїх працях з риторики Арістотель, Цицерон, Квінтіліан. Вони вважаються засновниками логічної інтерпретації засобів зміни семантики мовних одиниць лексичної системи. У XIX столітті логічний напрям розвиває Г. Пауль. Його послідовником стає В. А. Звєгінцев.

Чисто психологічне тлумачення процесів зміни значень слів знаходимо у В. Вундта (посилається на асоціації) і Г. Шпербера (affektbedingte/nichtaffektbedingte Veränderungen der Bedeutung).

Встановленням природи семантичних змін у мовознавстві присвячені роботи О. О. Потебні, М. В. Крушевського, М. М. Покровського.

Класифікацією причин семантичних змін займалися С. Ульман, Г. Кронассер, К. Балдингер.

У вітчизняній лінгвістиці цьому питанню присвячені роботи В. В. Левицького, О. О. Селіванової та інших.

Формулювання мети і завдань статті. У статті аналізуються причини, види і засоби семантичних змін, а також здійснюється спроба продемонструвати конкретні види семантичних

трансформацій за допомогою прикладів з німецької мови на матеріалі лексико-семантичних груп «людина/чоловік» (*Mensch/Mann*) і «людина/жінка» (*Frau/Weib/Mädchen*).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Семантичні зміни, а саме зміна семантики слова, представляють особливий випадок розвитку мови. Причини семантичних змін у мові зазвичай діляться на дві великі групи – екстралінгвістичні або об'єктивні та інтралінгвістичні або суб'єктивні. До екстралінгвістичних причин належать наступні:

- історико-політичні, економічні та соціальні зміни;
- зміни в культурі нації;
- гетерогенність мовного суспільства;
- розвиток науки, техніки, внаслідок чого частина значень стає неактуальною;
- зміна правил вживання лексеми. Руді Келлер вважає, що в разі частотного використання слова у незвичному для нього контексті (оказіональне вживання лексеми) воно, внаслідок прагнення того, хто говорить до копіювання, може перейти до категорії загальнозвживаної лексики і залишитися у мові з зовсім іншим значенням [2, 112-120];
- потреба описати новий предмет або явище (новий сигніфікат);
- зникнення із повсякденного життя предметів, явищ або дій (втрата сигніфіката);
- потреба в евфемістичному позначенні предмета або явища, прагнення до експресивного вираження;
- прагнення до однозначності, ясності, оскільки значення багатозначного слова можуть втрачатися, якщо в мові вже існує або з'являється інша лексема з цим значенням;
- прагнення до зручності у вживанні;
- прагнення до (мовної) економії;
- зміна речей при збереженні їх найменування;
- вживання слів у спеціальному мовному середовищі і умовах серед певних груп людей (професіональна лексика, термінологічне використання) [7, 98-110];
- ціль повідомлення, де виділяються афект (бажання того, хто говорить, підсилити враження від того, що говориться), бажання пом'якшити, послабити висловлювання (евфемізми).

До групи інтралінгвістичних причин зміни значення слова, як вважає Т. Шиппан, належать: аналогія, синонімічний здвиг, взаємовплив мовних одиниць одна на одну, словотворчі процеси тощо [6, 63-65].

Існує дещо інша класифікація причин семантичних змін, в якій виділяють первинні, екстралінгвістичні причини, обумовлені потребою тих, хто спілкується, повідомляти і висловлювати свої думки і почуття і вторинні, інтралінгвістичні при-

чини. До первинних, екстралінгвістичних причин належать:

- когнітивні (обумовлені розвитком мислення, пізнавальної діяльності людини, необхідністю називати і висловлювати поняття; сюди слід віднести і так звані «соціальні» причини – тобто зміни, викликані змінами у розвитку суспільства, цивілізації);
 - емотивні (усі фактори семантичних змін, обумовлені потребою тих, хто говорить, висловлювати свої почуття).
- До вторинних, інтралінгвістичних причин належать синтагматичні і парадигматичні причини. Серед синтагматичних причин виділяють:
- вплив перемінного контексту (звуження, розширення, зміщення контексту);
 - вплив граматичної функції (описано Т. В. Строевою);
 - “зараження” (описано М. Бреалем);
 - еліпси (описані Е. Велландером);
 - вплив постійного контексту.

Серед парадигматичних причин виділяють наступні:

- вплив звукової аналогії (описано Г. Хатцфельдом);
- вплив звукового символізму (описано О. Есперсеном);
- зіткнення омонімів (описано Е. Вил'ямс, Т. А. Дегтерьовою);
- зіткнення синонімів (описано Г. Кронассером);
- наслідок конфлікту між несумісними значеннями слова (описано С. Ульман);
- вплив інших системних відношень в лексичі («тяжіння» і «тиск» тощо) – Т. В. Строева, М. Бреаль, В. В. Левицький та інші.

Щоб зрозуміти сутність природи семантичних змін, необхідно брати до уваги історичні умови існування мови і структурну специфіку деяких мов, яка формується історично і встановлює правила її функціонування, а також обумовлює різну мовну реакцію на суспільні стимули. Саме історія народу визначає напрямок змін у словниковому складі мови, оскільки вона є стимулом для розвитку лексики.

Окрім поняття «причини» слід також розрізняти «види» і «засоби» семантичних змін. Але класифікація видів (типів) семантичних змін ускладнюється тим, як вважає Г. Кронассер, що вона здійснюється за різними принципами. Таким чином, у працях семасіологів XIX – XX століть розрізняють наступні принципи класифікацій видів семантичних змін:

- логічний принцип (розширення і звуження значення у Г. Пауля);
- аксіологічний принцип (погіршення і покращення значення у Г. Пауля);
- причини (зовнішні або внутрішні) зміни значення;
- ступінь зміни значення (його розвиток від okazіонального до узувального);

- повнота зміни значення (тотальна або часткова зміна, як у В. Вундта);
- свідомо або несвідомо зміна значення;
- зворотність – незворотність семантичної зміни, реверсивна – нереверсивна зміна значення;
- питання про те, змінює чи не змінює значення сферу чуттєвого сприйняття (трансгресивна або реманентна зміна значення);
- питання про те, чи має значення цінність для усіх членів суспільства або для його якоїсь групи (універсальна або партикулярна, "поодинока", зміна значення).

Врахувати усі ці принципи в одній схемі, наголошує Г. Кронассер, неможливо [3, 80].

У сучасній семантиці класифікація засобів зміни значення представлена логічним і аксіологічним принципами. В основу логічного принципу покладено протиставлення значення до та після його зміни. За результатами аналізу зміненого значення слова розрізняють наступні види семантичних змін у слові:

- розширення значення (здійснюється за рахунок розширення сфери вживання слова, тобто збільшується кількість контекстів, в яких може вживатися слово);

- звуження значення (здійснюється за допомогою протилежного процесу).

Аксіологічний принцип класифікації дозволяє поділити усі види лексичних змін на покращення значення, погіршення значення, а також перенос значення (метафора і метонімія), табу і евфемізми, іронія тощо.

Німецький дослідник Г. Гірт розглядає зміну значення наступним чином:

- зміна значення слова, яка відбувається всередині однієї понятійної сфери. Сюди, на його думку, належать звуження/розширення, а також покращення/погіршення значення;

- зміна значення слова при його переході до іншої понятійної сфери. Сюди він відносить метафору і метонімію.

В результаті нашого діахронічного дослідження лексико-семантичних груп «людина/чоловік» (*Mensch/Mann*) і «людина/жінка» (*Frau/Weib/Mädchen*) було виявлено деякі види семантичних змін. Розглянемо кожен вид змін значення слова окремо. В ході розвитку мови може відбуватися **звуження** значення слова, процес, який ще має назву спеціалізація значення. Це така семантична трансформація, під час якої гіперонім стає гіпонімом. Семантичні значення слова «задають» обмежену область вживання лексеми. В результаті звуження початкові семантичні елементи, які визначають семантичну структуру лексеми, втрачаються зовсім, або частково.

Звуження значення може бути пов'язане з повною втраченою семантичних елементів основного значення або призвести до скорочення/обмеження об'єма значення. Наприклад, такі значення давньовірхньонімецького слова *man* як «посланець, носій» (*Dienstmann*), «слуга,

прислуга» (*Diener*), «воїн» (*Kriegsmann, Krieger*), «коханий, коханець» (*Geliebter*) і «послідовник» (*Gefolgsmann*) у нововірхньонімецькому періоді для іменника *der Mann* повністю втрачені.

Розширення значення – це розширення називної функції слова, виникнення у лексеми нової семми при збереженні старого значення, яке, як правило, залишається головним. Розширення значення відбувається, коли йдеться про перехід слова або словосполучення з вузько професійного або соціального вживання (термінологія, професійна, жаргонна лексика тощо) до літературної мови або до складу розмовно-повсякденної мови. Розширення значення часто відбувається одночасно зі зміною семантичної структури слова, тобто зміною структури значення. Основне значення при цьому відступає назад, але не втрачається повністю. У давньовірхньонімецькому періоді іменник *frouwa* мав наступні 5 значень: «жінка» (*Frau*), «дружина» (*Gemahlin*), «хазяйка, володарка» (*Herrin*), «жінка шляхетного походження» (*vornehme, hohe Frau, Frau von Stande*), «повелителька» (*Herrscherin, Gebieterin*). У середньовірхньонімецькому періоді до цих значень додалися наступні 4 значення: «кохана» (*die Geliebte*), «як титул перед власним ім'ям» (*als Titel vor Eigennamen*), «при звертанні» (*in der Anrede*) і «служниця» (*die Frau oder das Fräulein im Dienste einer vornehmen Dame*). Таким чином спостерігається розширення значень двн. іменника *frouwa*.

Сучасне значення іменника *das Mensch* «жінка непристойної поведінки» є результатом **погіршення значення**. У середньовірхньонімецькому періоді іменник середнього роду *mensch(e)* мав спочатку ті ж самі значення, що й іменник чоловічого роду: 1) «людина, люди» (*Mensch*), 2) «істота» (*Wesen*), 3) «дівчинка/дівчина», «жінка», «кохана/коханка» (*Mädchen, Frau, Buhlerin*) 4) «слуга», «служниця», «робітник» (*dienender Mensch, Diener, Magd, Knecht*), 5) «людський рід» (*Menschengeschlecht*). Згодом він вживався окремо в значеннях «служниця (у родині)» (*Dienstbotin*), «служниця» (*Magd, Mädchen*), «коханка» (*Geliebte*). Але вже у XVII ст. іменник *das Mensch* отримав презирливий, зневажливий додатковий зміст.

Перенос найменування також належить до одного з видів зміни значення. Сюди відносяться метафора – перенос найменувань по принципу подібності зовнішніх або внутрішніх ознак предметів або явищ, які відносяться до різних сфер життя людини і метонімія – перенос найменувань за поміжністю.

Метафоризація виникає завдяки властивості мислення людини пізнавати нові явища в процесі порівняння їх зі старими, вже відомими. Метафори можуть виконувати різні функції: називати предмет або явище оточуючої дійсності, надавати вже відомому предмету додаткову характеристику, виконувати функцію оціню-

вання. Наприклад: *ein Mann von Kopf* «людина з розумом».

Метонімія – це перенос з частини на ціле, з продукції на виробника, з тари на вміст. Метонімічний перенос можливий на основі залежності одного поняття від іншого, яка може бути тимчасовою, причинною, просторовою тощо. Так, позначення жіночої кімнати *Frauenzimmer* було перенесено на жінку. Коли відбувається функціональний розподіл жилого приміщення на кімнати, жінка отримує свій власний простір у будинку, який називається *Frauenzimmer* «жіноча кімната». Згодом назва кімнати переноситься на жінок, які в ній живуть (метонімія), потім слово зазнає погіршення значення і у сучасній німецькій мові іменник *das Frauenzimmer* має значення фам. *зневажл.* «баба».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Одже, у статті були розглянуті причини, види і засоби, які є причиною зміни значення мовних одиниць лексичної системи. Їх розмаїття було представлено двома групами екстра- та інтралінгвістичних факторів. Також були проаналізовані принципи класифікацій видів семантичних змін

і конкретні види семантичних трансформацій, які були проілюстровані прикладами із німецької мови на матеріалі лексико-семантичних груп «людина/чоловік» (*Mensch/Mann*) і «людина/жінка» (*Frau/Weib/Mädchen*).

Незважаючи на те, що вивченню цього питання присвячена велика кількість літератури, багато саме семасіологічних питань залишаються ще й досі не вивченими. Так, є багато питань, пов'язаних з функціонуванням метафори у словниковому складі мови, потребує роз'яснення питання про те, які семантичні підкласи переносних значень (відомо, що до таких належать слова на позначення людини і частин тіла людини). Важливо було б дослідити, яке місце серед переносних значень займають метафори, в основі яких лежить синестезія. Залишається незрозумілим також кількісне співвідношення явищ, які мають назву «звуження» і «розширення» значення. Потребує квантитативного дослідження і табу. Залишається не до кінця вивченим співвідношення табу і метафори як засобів і джерел семантичних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левицкий В.В. Семасиология. Винница: Нова Книга, 2006. 512 с.
2. Keller Rudi. Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003. 218 S.
3. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre. Heidelberg: Carl Winter, 1952. 204 S.
4. Köbler Gerhard. Taschenwörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes. München-Wien-Zürich, 1994. 399 S.
5. Lexer Matthias. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig, 1974. 343 S.
6. Schippan Thea. Einführung in die Semasiologie. Leipzig: Max Niemeyer Verlag, 1975. 269 S.
7. Schmehl Annette. Bedeutungswandel. Michel Bréal und Dietrich Busse // Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie. Heinrich-Heine-Universität. Düsseldorf, 2006.
8. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2012. 414 S.

REFERENCES

1. Levitskiy V.V. (2006). Semasiologia [Semasiology]. Vinnitsa: Novaya Kniga [in Russian]
2. Keller Rudi. (2003). Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
3. Kronasser H. (1952). Handbuch der Semasiologie. Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre. Heidelberg: Carl Winter.
4. Köbler Gerhard. (1994). Taschenwörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes. München-Wien-Zürich.
5. Lexer Matthias. (1974). Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig.
6. Schippan Thea. (1975). Einführung in die Semasiologie. Leipzig: Max Niemeyer Verlag.
7. Schmehl Annette. (2006). Bedeutungswandel. Michel Bréal und Dietrich Busse // Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie. Heinrich-Heine-Universität. Düsseldorf.
8. Schützeichel R. (2012). Althochdeutsches Wörterbuch. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.

REASONS, KINDS AND WAYS OF SEMANTIC CHANGES

Litvinova Natalia Viktorivna

*Lecturer of the Department of German Language and Literature with Methods of Teaching
Kryvyi Rih State Pedagogical University
St. Gagarin, 54, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine*

The article is devoted to the analysis of the reasons, kinds and ways of semantic changes. Language changes arise themselves in the process of using a language by language carriers, in the situation of communicative interaction. The questions about the reasons of the semantic changes were and are in the spotlight of many researches from ancient times to present day. Semantic changes, namely the change in the semantics of the word, represent a special case of language development. The reasons of the semantic changes in the language are usually divided into two large groups – extralinguistic and intralinguistic. Apart from the term "reason" it is necessary to distinguish "kinds" and "ways" of semantic changes. But the classification of kinds (types) of semantic changes is complicated by the fact that it is carried out according to different principles. In modern semantics the classification of the ways of meaning change is presented by logical and axiological principles. Contraction and expansion of the meaning belong to logical principle. Axiological principle of the classification allows to distribute all kinds of semantic changes into improvement and aggravation of the meaning and also into transfer of the meaning (metaphor and metonymy), tabu and euphemisms, irony etc.

Specific types of semantic transformations are demonstrated with the help of examples from the German language on the material of the lexic-semantic groups "man/man" (Mensch/Mann) and "man/woman" (Frau/Weib/Mädchen). Despite the fact that a large number of literature is devoted to the study of this issue, many semasiological issues have remained unexplored yet.

Key words: *semantic changes, reason, semantics, kind, way, contraction of the meaning, expansion of the meaning, aggravation of the meaning, metaphor, metonymy.*